

МОРАЛЬНИЙ ІДЕАЛ У ТВОРЧОСТІ Т.Г. ШЕВЧЕНКА

У статті досліджується важлива для сучасного українського суспільства проблема етичного ідеалу у творчості фундатора української національної ідеї Т.Г. Шевченка, аналізуються джерела та умови формування етичної складової світогляду митця у зв'язку з його персональною ідентичністю, що дозволяє у висліді аргументувати позицію про цілісність світогляду поета. Визначаються основні ціннісні орієнтири Т.Г. Шевченка – братолюб'є, свобода, відповідальність, правда, – крізь які розкривається зміст його морального ідеалу.

Ключові слова: етичний ідеал, персональна ідентичність, братолюб'є, воля, персоналізм, теодицея, інтерпретація.

Не раз наголошувана проблема кризи людини в межах сучасної цивілізації, крах або глобальна переорієнтація всієї системи цінностей спричиняє появу у сучасному філософському дискурсі великої кількості праць, присвячених проблемам моралі. Різноманітні думки і концепції пропонують різні тлумачення проблем і шляхи виходу із духовної кризи, і вже саме їх розмаїття свідчить про деяку інтелектуальну розгубленість, яка призводить не так до вирішення проблем, як до мисленневих змагань. Тому вкрай важливим для пошуків виходу з моральної кризи сьогодні, на наш погляд, є звернення до історичної традиції. Е. Макінтайр, виходячи з переконання у невіддільності людського «я» від минулого, яке успадковується, наполягає на зв'язку історичної відповідальності індивіда з його моральною ідентичністю [2, 328]. Тому аби відповісти на світоглядні запити: хто ми є й куди прямуємо, аби не втратити себе і знайти сенс і міру свого буття, слід, на думку В. Малахова, звернутися до традиції, яка має містичну здатність сполучати визначене і невизначене, передбачуване і непередбачуване [4, 428]. І, звісно, саме моральний сегмент світогляду Т.Г. Шевченка є для нас тією традицією, яку маємо весь час актуалізувати, оскільки саме він є тим «ідеал-я», яким перевіряється, корегується совість та ідеологія багатьох українців, що усвідомлюють себе українцями через нього [5, 32]. Незважаючи на те, що Шевченко не обґрунтовував свої моральні ідеї (щодо внутрішньої свободи людини, відповідальності особистості та відповідальності національної еліти, можливості у реально-життєвих ситуаціях кореляції між справедливістю і любов'ю та ін.) так, як філософи-етики, сам факт їх існування у його світогляді та вираження у творчості є дуже важливим у практичному вирішенні моральних питань сучасності, адже саме до них, як до традиційно притаманних українській духовній культурі, ми можемо апелювати у наших моральних судженнях, аби подолати або хоча б послабити негативні наслідки тотальної прагматизації життя, хаотично-ліберальної економіки та панівної нині ситуативно-егоїстичної етики.

Різноманітні аспекти творчості та особистості Т. Шевченка стали об'єктом пильної уваги дослідників ще при його житті. З того часу з'являлися різні моделі інтерпретації його світогляду, в тому числі і етичних установок, що наснажували його творчість. Переважна більшість науковців визначає етичну складову як основну для творчості і світогляду Шевченка. У різних працях аналізуються окремі етичні категорії, концепти, поняття у поета: проблема зла (Г. Грабович, О. Забужко, Л. Плющ, В. Пахаренко), теодицея (В. Яременко, Є. Нахлік), помста (Ю. Барабаш), прощення (Л. Плющ), справедливість, правда (Є. Сверстюк), праведний закон (Д. Козій), засади ідеальних суспільних відносин (В. Андрущенко, І. Дзюба), інтерпретація творчості Шевченка у межах екзистенційних (І. Бичко) та персоналістських (О. Кульчицький, В. Ящун) концепцій. Комплексна інтерпретація морального ідеалу у творчості митця є **метою** даного дослідження.

Т. Г. Шевченко як митець, а не теоретик не займався розробкою абстрактних питань, тому не залишив якоїсь структурованої, чіткої концепції ідеалу, вочевидь його мало хвилювали питання походження або якісь інші аспекти функціонування ідеалу, натомість

у його творчості (з яскраво вираженою профетичною конотацією) на всіх рівнях простежується бачення того бажаного стану відносин між людьми, досконалого суспільного устрою, досконалої особистості, які і прийнято вважати ідеалом. Оскільки етичний ідеал Шевченка формувався на засадах християнської етики, поєднаної з романтичним світовідчуттям, то його можна назвати трансцендентальним, але водночас його ідеали – свобода, милосердя, правда, справедливість – великі світові вічні ідеї – не були абстрактно-прекраснодушними, вони пов'язувалися зі становищем його народу, наповнювалися життям і болями цього народу.

З огляду на тему нашого дослідження цікавими є зауваження щодо моральної референції особистості В. Малахова [3, 205–206]. Дослідник розрізняє три головні форми такої референції: міфологічна життєтворчість (людина власним життям творить міф, спонукає прийнятий нею образ до безпосередньо життєвої матеріалізації); більш дистанційована позиція людини щодо образу, який втілює для неї позитивні моральні якості (і є ставленням до ідеалу); орієнтація на співбесідника (розкриття ідеалу в діалогічному напруженні). Вважаємо, притаманним Шевченкові саме другий тип моральної референції, згідно з яким особистість «чітко усвідомлює неповторність власного «Я», віддаленість від нього ідеалу, прагне відшукати власний індивідуалізований шлях утвердження, втілених в ньому цінностей» [3, 208]. Та оскільки існує міфологічна схема інтерпретації творчості Шевченка Г. Грабовича, що постулює базовим кодом його мислення міф, і відповідну міфові утопічну свідомість та моральну референцію, то мушу пояснити власну позицію. Для Шевченка з його болісними внутрішніми шуканнями (Бога, себе, свого шляху і призначення), гострою критичністю (до себе у першу чергу), настійними сумнівами у власній правоті, сатирою, іронією та самоіронією не характерне буквально відтворення у власному житті якогось образу чи перетворення ідеалу на ідею-фікс. У його творчості присутнє те, що В. Малахов назвав прикметною рисою українського морального характеру, – патетика морального ідеалу: «ідеальні образи матері, коханої дівчини, відважного волелюбного козака, селянина-трудолюбця і т. д. формують духовну основу поезії Шевченка» [3, 208]. Так само не накидає він власних ідеалів іншим, його модель бажаного – це одночасно мрія, вектор, орієнтир, спрямований до почуттів людини, покликаний розвивати та збагачувати її (тобто саме ідеал), інакше не спонукав би він до рефлексії українську спільноту. Основне питання для поета не «що робити», характерне для утопії, а як людині навчитися осмислювати й оцінювати: «учіться, брати мої, думайте, читайте» (підкреслення наше. – Т. Д.), – щоб з власної доброї волі прийняти такі ідеали, у спрямуванні до яких зростати духовно, намагатися зробити кращим світ.

Дослідження основних засад, на яких формувався етичний ідеал Шевченка, варто, на мій погляд, здійснювати у зв'язку з питанням про поетову ідентичність. Така постановка проблеми обумовлена тим, що існує важливий взаємозв'язок, між особистою ідентичністю (самістю), моральними джерелами та непорівнянно вищим благом (ідеалом) (Ч.Тейлор, П. Рікер), а саме поняття особистої ідентичності, залучене до розгляду у тому значенні, у якому воно артикулюється в сучасному філософському дискурсі, є найприйнятнішим для розуміння зауваженої не одним поколінням дослідників суперечливої постаті і творчості поета, оскільки 1) набуття ідентичності є процесом засвоєння людиною культурно-історичного смислу, віднайдення себе у світі; 2) самоідентифікація відбувається поряд з іншими і у зв'язку з іншими; 3) ідентичність розгортається у часі: діалектика *ipse* та *idem*, імпліцитно присутня у понятті наративної ідентичності, запропонованої П. Рікером [6, 170] й визначеної ним як концептуалізація Дільтеєвого поняття *Zusammenhang des Lebens*, дозволяє інтегрувати до виміру перманентності у часі різноманітність, варіативність, перервність, нестійкість, що особливо актуально за наявності у сучасному шевченкознавчому дискурсі тез про множинність поетової ідентичності та зумисне її приховування.

Якщо вдатися до запропонованої Б. Рубчаком – О. Забужко [7, 22; 1, 101] трискладової динамічної, визначеної у к'єркегорівських термінах, моделі, то можна

простежити, як розгорталася поетова самоідентифікація у вертикальному вимірі, що, набуваючи нових ознак, віднаходячи нові системи координат чи увиразнюючи ранішні, залишалася великою мірою самодотриманням. Таке сходження-самодотримання або «конструювання» власної ідентичності умовно відображається у трьох відповідно до стадій образах-екстремумах самоозначення Шевченка: поет-кобзар – поет-пророк – поет-апостол, з характерними для кожної стадії моральними пошуками.

Естетична стадія Шевченка наснажена романтичним світовідчуттям і романтичним етичним ідеалом, в якому почуттю надається центральне місце у моральному житті, а серце як основа і квінтесенція почуття є ключем для досягнення буття. Внутрішній голос всередині людини є єдиним вірогідним орієнтиром, що спрямовує до ідеалу. Шукання цього періоду зумовлюють досить різні погляди на шляхи досягнення блага, які перехрещуються, утворюючи якісно нове розуміння моральних принципів. З одного боку, особливо у творах історичної тематики присутні певні відгомони ще античної етики честі, ідеалом стає волелюбна козацька спільнота, з іншого – звичайне, але сповнене чеснот, натхненне заповідями Божими, життя селянина, який для Шевченка потенційно теж козак, схвалюється поетом як високе і моральне, оскільки сприятиме втіленню ідеального у майбутньому.

Етична стадія у Шевченка характеризується концептуалізацією морального ідеалу. Основні його доміанти – братолюбіє, правда, воля. Іntenція до втілення ідеалу у життя відзначається надзвичайним викривальним та пророчим пафосом, прагненням перебрати на себе відповідальність якщо не за все людство, то принаймні за свою націю, докласти надзусиль, аби надати їй парадигмальних засад для відродження й морального вдосконалення. Прискіпливо досліджується Шевченком на цьому етапі явище зради, яка інтерпретується як кумулятивний чинник більшості негараздів як в суспільних, так і у суто міжособистісних відносинах. Причому наголошується саме на моральному аспекті зради, яка призводить до руйнації всього етичного укладу спільноти.

Як сутнісна моральна загальнолюдська опозиція тема добра і зла присутня у всіх творах Шевченка, вона ширша за тему гріха, покари і спокутування, розгортається, трансформується, втілюючись у ті чи ті образи, відкриває інші, пов'язані з нею і взаємообумовлені проблеми: справедливості Бога (теодицеї), людської свободи, справедливості і милосердя, помсти, можливості зла заради добра. Не завжди можна, вихоплюючи із усієї творчості окремі твори, зробити адекватний висновок, але справа тут не у суперечностях, розбіжностях або відсутності сталого світогляду у митця. Основні моральні цінності, як видно із хронології думок і почувань, втілених художньо або висловлених прямо, лишалися незмінними протягом його життя. Радше йдеться про болісну надчутливість поета і провоковані нею емоційні стани, про духовну еволюцію, зростання від прийнятого з дитинства, перейнятого і засвоєного згодом до внутрішнього морального змужніння, зрілого розуміння суцього і належного.

Найбільший вплив на формування етичних установок Шевченка релігійної стадії мала переосмислена, індивідуально сприйнята християнська філософія. Вона, безперечно, впливала на його моральну свідомість і на ранніх стадіях, але релігійна стадія демонструє нове, унікальне переживання віри, для якого характерне онтичне ставлення до предмету віри, ставлення, що стосується не лише суб'єктивності та емпірики людини, а і її об'єктивного буття, прагнення до втілення віри у спосіб життя людини. Стосунки між людьми та Абсолютом кваліфікуються поетом як реальний двосторонній зв'язок особистостей з особистістю, Ми з Ти, в якому Бог – це абсолютне і трансцендентне Ти, відношення до інших людей – це есенційне відношення Я до Ти, оскільки для поета у відношенні до людини виявляється істинне відношення до Бога. Як вислід власного етичного досвіду найсуттєвішим моментом моральної рефлексії поета стає мотив прощення.

Тема свободи – наскрізна для творів митця. Роздуми над долею свого народу, скутого путами соціально-економічної та національно-політичної неволі, ведуть Шевченка до висновку, що це – наслідки іншої, духовної неволі, комплексу раба, лише

позбувшись якого людина може стати дійсно вільною. За основоположний для себе поет обирає Євангельський ідеал свободи, яка, на його погляд, у первозданній природі буття, дарованій Богом. Саме свободна суть людини і є першопричиною зла на землі (коли людина відмовляється від свободи, чинить зло супроти себе, коли зловживає, то свобода перетворюється на сваволю, тоді від зла страждає не лише сама людина, але й інші). Свобода для Шевченка є джерелом існування ідеального взаємозв'язку між людиною і Богом, коли її моральний вибір постає її власним вольовим вибором, а не детермінується страхом перед Господом чи накладається чужою людині нормою. Ступінь свободи особистості у поета визначається мірою її відповідальності. Духовний акт перемоги над внутрішнім рабством в собі призводить до боротьби, до руйнування рабської залежності від соціальної та національної тиранії. Соціальне звільнення стає закономірним розвитком звільнення духовного, яке передбачає подолання пасивності, покірності, всетерпимості. Проблема свободи та відповідальності людини нерозривно пов'язана у поета з уявленням про місце і роль Бога в тристоронньому відношенні: зло – свобода – відповідальність. Рання етап творчості засвідчує в основному схильність поета до догматичної теодицеї з визначальною ідеєю провіденціалізму, яка базується на викладених у Біблії, але інтерпретованих з точки зору буденного рівня релігійної свідомості ортодоксально-християнських принципах – покарання, дисциплінування, випробування, таємниці (неспроможності для людини осягнути Божу волю), сатанинської спокуси. Невідповідність християнських уявлень про буття Бога і світу життєвим реаліям приводить Шевченка на складний шлях богошукання і богоборства, внаслідок чого поет приходиться до теодицеї персоналістичної, в якій принцип провіденціалізму трансформується в ідею співтворчого спілкування людської особистості з особистістю Божественною, в ідею самоцінності людської особистості, яка внаслідок невідповідного використання дарованої Богом свободи волі стає чинником зла у світі. Для митця важливо, щоб люди зрозуміли, що принципом, який конститує людину як особистість, є не та чи інша характеристика її природи, а звернена до неї любов Божя, прийнявши та спроектувавши яку назовні, на стосунки з іншими, розкриє людина у собі риси Божої подобі.

Отже, етичний світогляд Шевченка не був сталим, але водночас не зазнавав кардинальних перетворень. Основні етичні концепти формувалися у свідомості митця відповідно до розгортання його самоідентифікації, що її визначено як сходження–самодотримання: від кобзаря – архетипового носія народної мудрості та пам'яті, зовнішньо близького до людей, але внутрішньо віддаленого, – до сповненого викривальним пафосом і профетичними візіями пророка, речника свого народу; а від зовнішньо (реалії особистого життя) і почасти внутрішньо віддаленого пророка-юродивого – до апостола, пастиря та оборонця свого народу, що й було остаточним наближенням, причому, кобзар уже несе в собі основні риси пророка, а пророк – основоположну настанову апостола. Смісловим наповненням морального ідеалу для Шевченка є любов («братолюбіє»), що конкретизується у категоріях милосердя, співчуття та прощення; свобода («воля»), яка нерозривно пов'язана з категорією відповідальності, справедливості («правда»), яка є одночасно виявом як соціальної, так і Божественної справедливості, виражає діалектичний зв'язок між поняттями справедливості та любові. Етичний ідеал для поета має водночас і трансцендентний характер (універсальну цінність), і є формою ціннісної свідомості, що орієнтує людину Шевченка у її реальному житті. Свобода особистості у творчості Шевченка постає як результат переходу зі стану підкорення обставинам до стану змагання з ними, що відбувається лише внаслідок подолання в людині комплексу раба. Соціальне звільнення є закономірним розвитком звільнення духовного.

Література

1. Забужко О. С. Шевченків міф України: Спроба філософського аналізу / Оксана Стефанівна Забужко. – К.: Факт, 2006. – 148 с.
2. Макінтайр Е. Після чесноти: дослідження з теорії моралі / Елеседа Макінтайр [пер. з англ. за наук. ред. В. А. Малахова]. – К.: Дух і літера, 2002. – 436 с.

3. Малахов В. А. Етика: Курс лекцій: навч. посібник / Віктор Аронович Малахов. – К.: Либідь, 2001. – 384 с.
4. Малахов В. А. Що ж там, за чесною? [післямова] / Віктор Аронович Малахов // Макінтайр Е. Після чесноти: дослідження з теорії моралі. – К.: Дух і літера, 2002. – С. 414–429.
5. Плющ Л. І. Екзод Тараса Шевченка: Навколо «Москалевої криниці»: Дванадцять статтів / Леонід Іванович Плющ. – К.: Факт, 2001. – 384 с.
6. Рікер П. Сам як інший / Поль Рікер; [пер з франц. В. Андрушко, О. Сирцова]. – К.: Дух і Літера, 2002. – 458 с.
7. Рубчак Б. Іронічні ролі «я» в поезії «Кобзаря»: профілі і маски / Б. Рубчак // Слово і час. – 1993. – №.3. – С. 19–24.

Аннотация. Дроздова Т.А. Моральный идеал в творчестве Т. Г. Шевченко.

В статье исследуется важная для современного украинского общества проблема этического идеала в творчестве создателя украинской национальной идеи Т.Г. Шевченко, определяются условия и источники формирования этического сегмента мировоззрения мыслителя в связи с его персональной идентичностью, что в итоге позволяет опровергнуть взгляды о нестойкости мировоззрения поэта и сделать вывод, что этические концепты формировались в сознании Т.Г.Шевченко относительно становления его самоидентификации, которая определена как восхождение-самоудержание.

Ключевые слова: *этический идеал, персональная идентичность, братолюбие, свобода, персонализм, теодицея, интерпретация.*

Summary. Drozdova T.O. Moral ideal in the T.G. Shevchenko's works.

The thesis contains a investigation of an important for the contemporary Ukrainian society problem of an ethic ideal in the works by T.G. Shevchenko, the founder of the Ukrainian national idea. In the course of investigation the sources and conditions of the formation of the ethic component of the artist's Weltanschauung in connection with his personal identity were discovered, that made it possible to come to the conclusion about the poet's Weltanschauung's integrity. T.G. Shevchenko's main value guidelines – brotherly love, freedom, truth, – through which the essence of his moral ideal is exposed, were defined and analyzed.

Key words: *ethic ideal, personal identity, brotherly love, freedom, personalism, theodicy, interpretation.*

Надійшла до редколегії 29.07.2011 р.